

Т.Зарецька

**ДОКУМЕНТИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ФОНДАХ ПОЛЬСЬКОГО
ЦЕНТРАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО АРХІВУ**

Історія боротьби народу України за незалежність після Першої світової війни широко досліджена українськими, європейськими, американськими, канадськими та багатьма іншими істориками. Особливість її дослідження полягає в тому, що документальні українські джерела розкидані по різних архівах світу. Це в першу чергу пов'язане з тим, що українська революція закінчилася для українського народу поразкою, уряди та військові формування опинилися на еміграції в різних країнах світу.

Наприкінці 1920 року Директорія, її уряд, військо та громадяни УНР опинилися на території Польщі. Кордон Польської Республіки перетнуло у листопаді 1920 року, за даними польських істориків, близько 40 тисяч українців¹, серед яких майже дві тисячі

урядовців разом з членами родин, також вчені, інженери, педагоги, лікарі, художники, літератори, юристи, актори, церковнослужителі, землевласники та селяни. Разом з С.Петлюрою виїхали його дружина, дочка Леся, молодший брат Олександр (полковник Залізної дивізії), племінник С.Скрипник та інші. Опинилися в Польщі українські політичні та громадські діячі: І.Огієнко, Р.Смаль-Стоцький, О.Шульгін, С.Стемповський, Г.Юзевський, В.Садовський, В.Прокопович, М.Левицький, П.Зайцев, І.Фещенко-Чапівський, А.Лукашевич, О.Саліковський, І.Токажевський-Карасевич; генерали та офіцери армії УНР: М.Омельянович-Павленко, Ю.Тютюнник, М.Безручко, О.Удовиченко та багато інших.

Уряд УНР та Симон Петлюра були зацікавлені розташуватися разом з армією на етнічних українських територіях – Східній Галичині та Волині. На цих землях було б можливим вести серед українського населення мобілізацію до армії, та бути ближче до кордону. Але представники польського уряду побоювалися, що можуть втратити захоплені східні території внаслідок відродження ЗУНР, чи проголошення на них незалежної української держави. Тому українським союзникам наполегливо запропонували розташуватися на етнічно польських землях.

Розмістилися урядові установи УНР: міністерства, Вища військова рада, Головний Отаман з військовою та цивільною канцелярією у м.Тарнові у готелі “Брістоль”, там же мешкали члени уряду (у 1922р. отримали від польської влади окремих будинок). Міністерство закордонних справ розташувалося в готелі “Золінґер”. Частина урядовців була розміщена в Ченстохові. За деякий час Симон Петлюра з родиною переїхав до Варшави.

Дипломатична місія УНР знаходилась у Варшаві, там же знаходився прем'єр-міністр А.Левицький. Уряд УНР офіційно діяв у Польщі до 21 квітня 1921р., з серпня діяв під назвою Український центральний комітет (УЦК), тут же знаходилась Військова місія УНР на чолі з генералом Зелінським, перейменована в Українську військову ліквідаційну комісію в ПР.

На території Польської Республіки була інтернована Армія УНР у таборах у Ланцуті, Щепіорні, Александрові Куявському, Калішу, Пікуліцах, Стшалкові. Це 6-та дивізія – командувач генерал М.Безручко, 3-я дивізія – генерал О.Удовиченко, Волинська дивізія – генерал О.Загородський, Київська дивізія – генерал Ю.Тютюнник, Запорізька дивізія – генерал Базильський, Херсонська дивізія – генерал Пузицький, окрема кінна дивізія – генерал І.Омельянович-Павленко.

Українські військові табори в Польщі існували фактично упродовж 1919-1924 років.

На території Польщі працювали законодавчі та виконавчі органи влади УНР. На початку еміграції, після проведених у грудні консультацій, рада міністрів УНР ухвалила “Закон про Раду Республіки”, 9 січня його підписав С.Петлюра. 3 лютого 1921 року Рада Республіки розпочала роботу.

В 1921 року при Головному штабі військ УНР був створений Партизансько-Повстанський штаб з метою підготовки загального повстання в Україні проти окупаційної радянської влади. Його очолив генерал-хорунжий Юрко Тютюнник.

Велика частина документів і матеріалів Директорії та Армії УНР, періоду екзилу в Польщі, знаходиться у Центральному військовому архіві в Варшаві в Рембертові (Centralne Archiwum Wojskowe (CAW))².

Щодо історіографії питання, вона представлена статтею відомого львівського історика Миколи Литвина “Матеріали з історії українських збройних сил у Центральному Військовому Архіві в Польщі”³.

Українські документи складають окремий фонд у Центральному військовому архіві - “Союзна українська армія” (Sprzymierzona Armia Ukraińska) I.380.1-20⁴. Цей фонд має 20 описів, налічує 1240 справ⁵.

Назва фонду частково не відповідає його змісту, крім справ Армії УНР він містить матеріали і документи уряду УНР, міністерства закордонних справ, дипломатичних місій УНР в Польщі, Румунії, Чехословаччини, Франції, українських товариств, тощо.

Опис перший має назву - “Головний Отаман – військова канцелярія” (Główny Ataman – Kancelaria Wojskowa). Цю групу документів складають звернення та інформації Директорії УНР у 1918 році - 1 та 2 справа; Вісник Державного секретаріату військових вправ (1918-1920 рр.) – 6-12 справи; накази Директорії, військового міністерства, матеріали гетьманату – 13-18 справа. Справи 23-29 формують військові накази УНР 1920 року. Накази по охороні Головного Отамана С.Петлюри в 1920-22 років знаходяться у справах 35-39. Далі йдуть матеріали Української дипломатичної місії в Польщі (справи 43-49), таборів інтернованих українських вояків (50-52), Міністерства преси і пропаганди, Міністерства внутрішніх справ УНР, Тарнівського пресбюро (справи 55-57) та інші.

Окрему 62 справу складає Службовий нотатник голови Директорії і Головного Отамана Симона Петлюри. Це майже 250 сторінок (вони не всі мають архівну нумерацію) рукопису, частина з них – у зошиті, більшість, починаючи з 58 аркушу, на бланках із таким грифом:

<p>Голова Директорії Головний Отаман Військ У.Н.Р.</p>
<p>-----</p>

Записи “Службового нотатника” мають велике меморіальне, історичне та літературне значення. Хоча дехто з українських істориків і переглядав цю справу, її матеріали до наукового обігу досі не введені. Це в першу чергу пов’язано з характером матеріалу, записи С.Петлюри дуже різноманітні, вони відображають велике коло проблем української політичної еміграції в Польщі у 1920-1923 роках. Матеріали складно об’єднати однією темою.

Датується “Службовий Нотатник” С.Петлюри 1920-1923 роками, тобто періодом його перебування в Польщі.

Першим документом справи можна вважати (умовно) окремий зошит рукопису С.Петлюри. Він має 15 сторінок, частина записів зроблено чорнилами, частина – олівцем, аркуші не нумеровані.

Більшість документів це записи чорнилами і олівцем різноманітних за тематикою. Наприклад, аркуш десятий – йдеться про допомогу єврейським біженцям, аркуш 38 – “Про селянську, земельну політику” УНР, аркуш 43 – “Галицьке питання, як частина загально українського питання”, тощо.

Як вже говорилося, з 58-ї сторінки записи зроблені на бланках. Слід підкреслити, під час дослідження рукопису, з’ясувалося, що не всі вони зроблені С.Петлюрою, частина з них – іншими особами. Визначення того, ким конкретно робилися записи, ще потребує додаткового дослідження та розшифровки.

Тримаючи в руках текст такої історичної ваги важко утриматися і не процитувати окремі рядки думок Симона Петлюри початку далеких 1920-х років. Як наприклад такі: “Селянство, цей головніший своєю численністю (клас закреслено) чинник України, повинно приточити особливу увагу Ради Республіки, яка заопекується не тільки піднесенням його культурного рівня та організації, але очевидно підготує і ряд мір державного масштабу з обсягу Земельної політики. Які сприятимуть в майбутньому переведенню Земельної реформи. Зазначені міри мають переслідувати економічний добробут і забезпечення політичного впливу на державні справи селянства, як найголовнішої частини нашого населення”⁶.

Закордонну політику УНР та точку зору на деякі міжнародні питання відображають такі записи С.Петлюри у “Службовому Нотатнику”, січень 1921 року: “Справа Прикарпатської Русі і її відносин до Чехії-Славії. Офіціальні Заяви Масарика і Бенеша про тимчасовість прилучення Прикарпатщини до Чехії-Славії – а тимчасом в проекті Конституції Чехо-Славії Прикарпатщина внесена, як інтегральна частина Чехо-Славії”⁷.

Одна зі сторінок містить привітання з нагоди річниці народження Івана Мазепи: “В день роковин з дня смерті одного з найвизначніших діячів нашої історії Гетьмана Івана Мазепи – шлю через Вас п.Прем’єре, привіт раді Міністрів, нашому рідному війську і всьому громадянству на тимчасовій еміграції перебуваючому, але душею і серцем з Україною і на Україні живучому. Образ великого державного мужа України з його намаганнями утворити Самостійну державу Українську, сильною своєю культурою – освітою, і нині викликає”⁸ – текст не закінчений.

Сторінки останнього документу Справи написані на бланку “У.Н.Р. Голова Директорії і Головні Отаман Військ Української Народньої Республіки 1920 року. Ч. Ставка”⁹. Хоча рік не вказується з тексту зрозуміло, що це кінець 1921 рік. Йдеться про підготовку повстань та рейду військових підрозділів Армії УНР в Україну, яка біла окупована Радянською Росією. Починається документ словами: “Загальний стан нашої державності в умовах а) дозрілої ненависті народу до окупаційної влади на Україні б) перебування уряду та армії нашої на інтернації в Польщі і Румунії в) не сприяючих для нашої справи обставин міжнародного характеру – вимагають як з мого так і з боку уряду заходів для підживлення боротьби народу нашого за власну державність”¹⁰. Далі йдеться про конкретні заходи у підготовці повстань в Україні

проти окупаційної радянської влади. С.Петлюра дає конкретні вказівки Ю.Тютюннику (в документі його прізвище не вказується). “На Вас покладається обов’язок: підняти та скерувати загальне повстання українського народу з метою повалення окупаційної влади на Україні (ці слова підкреслені) та підготовки обставин для повороту до рідного краю законного уряду УНР і її армії...”¹¹.

З огляду на дискусію про С.Петлюру і єврейські погроми, яка досі точиться серед істориків та деяких українських політиків, варто процитувати з цього документу й наступні слова звернення Симона Петлюри: “погромів, особливо жидівських, не повинно допускати, а всякі спроби та ексцеси насильства – Ви повинні, як і підлеглі Вам начальники і установи, - в корні і рішучо припиняти”.¹²

Закінчується документ звернення С.Петлюри до Ю.Тютюнника в справі підготовки та проведення повстання в Україні словами:

“Зазначені вище доручення та обов’язки Ви маєте перевести в життя, керуючись інтересами батьківщини, законами УНР і інструкціями та наказами, мною затвердженими”, ці рядки також є останніми в цій архівній справі.

З наведених вище прикладів і першої спроби дослідження цього документу випливає - “Службовий Нотатник” Симона Петлюри потребує комплексного наукового опрацювання колективом українських істориків, фахівців періоду між світовими війнами та видання його, як окремого документа з додатковим науковим апаратом.

Другий опис фонду Союзна українська армія містить наступні документи і матеріали: листування П.Шандрука з українською еміграцією, Українського Товариства друзів Ліги Народів, Товариства імені С.Петлюри (1926-1930 рр.), Польсько-Український бюлетень (1933-1937рр.)¹³, тощо

Третій опис – справи Канцелярії Головного Отамана, Міністерства закордонних справ УНР, листування представників уряду УНР, накази Генерального штабу УНР¹⁴ - охоплюють період з 1918 по 1921 рр. Серед них знаходиться текст українською і польською мовами Військової Конвенції між Україною та Польщею¹⁵, складової частини політичного українсько-польського союзу Пілсудський – Петлюра. Вона була підписана 24 квітня 1920 р. представниками Міністерства військових справ ПР та Генерального штабу УНР, передбачала спільні військові дії проти більшовицької агресії на території Правобережної України двох союзних армій.

Документи та матеріали знаходження Армії УНР у таборах Польщі складають 5-ий опис справи “Союзна українська армія”, вони охоплюють 1921-1923 роки. I.380.8. – містить військові донесення про бойові дії Армії УНР у 1918 році, під час війни з більшовицькою Росією, матеріали української розвідки за 1920 рік, військові щоденники 1920 року, листування у справі перемир'я з польською стороною, тощо.

Наступні описи формують матеріали окремих військових підрозділів Армії УНР. I.380.9 – справи Першої дивізії піхоти, I.380.10 – Другої дивізії піхоти, I.380.11 – Третьої, I.380.12 – Херсонської дивізії. Станиця Калиш у 1921-1914 роках – 13 опис фонду.

В Центральному Військовому Архіві в Рембертові також зберігаються матеріали з історії ЗУНР, зокрема Української Галицької Армії, деяких її підрозділів¹⁶.

Крім цього Архів має велику колекцію фотодокументів, серед них світлини часів польсько-українсько-радянської війни 1920 року, листівки з зображенням С.Петлюри, тощо.

Українські часописи 1920-1939 років, які видавалися українською еміграцією, представлені в Архіві понад 100 назв, серед яких: “Літопис червоної калини”, “Тризуб”, “Табір”, “Бюлетень Товариства вояків армії УНР”, “Український вісник”, “Вісті Українського центрального комітету в Польщі”, “Незалежна Україна” “За незалежність”, “Рідна мова” та багато інших.

Серед інших фондів слід назвати фонд “Окремі інформаційні матеріали” (Samodzielny Referat informacyjny). Одна з його справ містить текст Варшавського договору 1920 року, декілька підготовчих варіантів українською та польською мовами¹⁷. Українські примірники угоди мають поправки до тексту, яки були зроблені членами української делегації. Нажаль неможливо визначити, хто саме робив доповнення до тексту та пропонував його зміни. Польський текст Варшавської угоди (не повний) був опублікований в польському виданні збірника “Документи і матеріали і з історії радянсько-польських відносин”. У московському відповіднику “Документів” надрукована частина угоди перекладена на російську мову¹⁸.

Цікаві різноманітні документи, як українські, так і польські присвячені Україні можна знайти у фонді “Головного Командування Війська Польського II ” (NDWP - Oddział II sygn.) Це інформація про комуністичні організації (1920 р.), ситуацію в Україні (1919-1920 рр.), переговори УНР з представниками

Польської Республіки, пересування українських військ, тощо та інших фондах.

Документам з історії України 1918-1939 років, з цих фондів польського Центрального Військового Архіву присвячена стаття директора цього Архіву командора В.Вуйчека та його заступника доктора З.Козака "Справи української меншини та польсько-українських стосунків у фондах Центрального Військового Архіву"¹⁹. Повний огляд авторів даної проблеми робить не потрібним торкатися цього питання у даній статті більш докладно.

Таким чином огляд документів і матеріалів історії України періоду між світовими війнами з фондів польського Центрального Військового Архіву свідчить про їх велику важливість для дослідників. А фонд "Союзна українська армія" потребує повного всебічного опрацювання українськими істориками та багатотомного видання у рамках спеціальної українсько-польської програми, яка зараз знаходиться в процесі розробки.

¹ Robert Potocki *Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920-1939)*. // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. -3.- Warszawa, 1996.- S. 194.

² *Centralny Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie*. – Warszawa, 1996.

³ Lytwyn M. *Materialy do dziejow ukraińskich sil zbrojnych w Centralnym Archiwum Wojskowym w Polsce // Biuletyn Poludniowo-Wschodniego Instytutu Naukowego. Badania Ukrainoznawcze*. – 4. - Przemysl, 1998. – S. 170-172.

⁴ *Centralne Archiwum Wojskowe* .- I.380.1-20.

⁵ Там само. – I.380.1-20. – S. 89.

⁶ Там само. – I.380.1.62. – S. 38.

⁷ Там само. - 43

⁸ Там само . – 191.

⁹ Там само– I.380.1.62. – S.225-226.

¹⁰ Там само– I.380.1.62. – S.225.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – S.226.

¹³ Там само. – I.380.2. 262-464.

¹⁴ Там само. – I.380.3.31-137.

¹⁵ Там само. – I.380.3.94.

¹⁶ Там само. – I.380.17-19.

¹⁷ Там само. – I.303.4.4919.

¹⁸ *Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich*. – T.II. – Warszawa, 1961; *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. – T.II. – Москва, 1964.

¹⁹ Wojczyk W., Kozak Z. *Akta dotyczace mniejszosci ukraińskiej i stosunkow*

---

polsko-ukrainskich w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego\\
Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення.
Майбутнє. Збірник Наукових праць. Частина друга. – Київ, 2002. –
С.171-178.